

roep van nieuwkomers in de politieke arena. De CD van Janmaat, de SP, de LPF en weer later de PVV vonden hier een groot percentage stemmers. Dat vraagt om verklaringen. Voor het zuiden van Limburg geldt dat er lange tijd veel (mijn)arbeiders woonden die van elders naar Limburg waren gekomen en die niet vastgeketend zaten in het verzuilde stempatroon. Zij gingen voorop in de electorale neergang van de KVP.

De auteurs van deze verkiezingsatlas verklaren dat zij niet de intentie hadden ook economische, godsdienstige en andere variabelen (opleiding en gezinssamenstelling bijvoorbeeld) te koppelen aan de verkiezingsuitslagen. Begrijpelijk, gezien het pionierswerk dat moest worden verricht, maar ook spijtig. Juist daar waar de auteurs een relatie leggen tussen (partij)politieke en maatschappelijke ontwikkelingen bieden zij interessante observaties. Dat is onder meer het geval als de auteurs onder verwijzing naar bijvoorbeeld de sociale geografie laten zien dat er bepaalde milieus zijn waar sprake is van afkeer en vermindering van de bestaande politiek. Dat roept de vraag op wat indicatoren en voorspellers zijn van steun voor nieuwe partijen en voor partijen die zich positioneren aan de radicale flanken van het spectrum. Gegevens over onder andere het inkomen, de opleiding, over criminaliteit en veiligheid in de wijk zijn beschikbaar en kunnen worden gekoppeld aan het stemgedrag. Dat zal inzicht bieden in levensstijlen, ontwikkelingen en oriëntaties in relatie tot (wijzigingen in) het stemgedrag.

De aansporing in het voorwoord om toch vooral aan de slag te gaan met het materiaal uit de database mogen politieke partijen ter harte nemen. Het is onbegrijpelijk dat de partijen in Nederland gedegen onderzoek naar stemgedrag en indicatoren en verklaringen voor dat gedrag niet initiëren en niet serieuzer nemen. In de negentiende eeuw bleek vooral het aangiftekiesrecht een impuls voor de studie naar kiezers en de samenstelling van de kiesdistricten. Waar zaten de spaarbankkiezers? Waar konden kiezers letterlijk gemaakt worden? Waar maakten de partijen goede kans, en welke districten konden net zo goed genegeerd worden in campagnetijd? Er is reden genoeg voor partijen om, aangespoord door deze atlas, opnieuw te investeren in de studie van het kiezerslandschap. Is het eigenlijk wel zinvol, want kansrijk, om laag- en hoogopgeleiden in een brede volkspartij te willen verenigen? En waar zitten die zwevende kiezers eigenlijk, en met welke boodschap zijn die zwevende kiezers binnen te halen?

De uitgave *Verkiezingen op de kaart 1848-2010* vraagt om een vervolg. De auteurs hebben een landschap in kaart gebracht dat een aantal prachtige vergezichten biedt. Met meer data en het koppelen van verschillende soorten gegevens zal deze atlas, voortdurend bijgewerkt en steeds rijker van inhoud, de weg gaan van die andere atlas; hij zal voor de electorale geografie van eenzelfde betekenis kunnen worden als de *Bosatlas* voor de aardrijkskunde.

Jasper Loots

Machtsstrijd en ministeriële verantwoordelijkheid

Diederick Slijkerman, *Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid. De verhouding tussen Koning, Kabinet, Kamer en Kiezer, 1848-1905* (Uitgeverij Bert Bakker; Amsterdam 2011) ISBN 978 90 351 3704 2, 467 p., prijs: € 39,95

De titel van dit lijvige proefschrift over ministeriële verantwoordelijkheid van jurist en historicus Slijkerman doet vermoeden dat er rond dit begrip een geheim te ontrafelen valt. Echter, van een groots mysterie is geen sprake. Wel brengt de auteur aan de hand van een zestal casussen tussen 1848 en 1905 de interessante ontwikkeling van de ‘vier K’s’, Koning, Kabinet, Kamer en Kiezer, aan het licht. Slijkerman benadrukt dat het hem niet gaat om de staatsrechtelijke interpretatie van ministeriële verantwoordelijkheid, die niet vastomlijnd is, maar om de interpretatie van de machten. Hij kiest voor zijn onderzoek een culturele en politiek-historische benadering. Uitgangspunt vormen de *Handelingen der Staten-Generaal*, al beperkt de historicus zich tot de debatten in de Tweede Kamer, en een aantal dagbladen.

De auteur betoogt dat ministeriële verantwoordelijkheid een ‘relationeel’ begrip is, doelend op de onderlinge relatie tussen de ‘vier K’s’. Vernieuwend is dit denkbeeld echter niet, die eigenschap vormt immers de essentie van recht. Zo opent jurist C.A.J.M. Kortmann zijn handboek *Constitutioneel recht* met de constatering: ‘Recht, ook staatsrecht is niet denkbaar zonder relaties. Het veronderstelt (mogelijke) betrekkingen tussen twee personen of ambten, instellingen.’¹ Slijkerman overtuigt wel wanneer hij laat zien dat de vertrouwensregel niet los van ministeriële verantwoordelijkheid kan worden gezien. In de juridische literatuur worden deze begrippen juist vaak losgekoppeld.

Na de revolutie(dreiging) in heel Europa bracht de grondwetsherziening van 1848 in Nederland een nieuwe verhouding tussen de vier machten. Over het vastleggen van ministeriële verantwoordelijkheid was in het parlement, mede ingegeven door de woelige tijd, weinig discussie. De Koning werd onschendbaar en de ministers verantwoordelijk, en tegelijkertijd moesten de ministers verantwoording afleggen aan het parlement.

Op verschillende plekken in zijn boek klinkt de verbazing van Slijkerman door over de veelvormigheid van het concept van ministeriële verantwoordelijkheid. Tevens laat hij zich ontvallen dat het voor liberalen en protestanten soms een doel op zich was de regerende partij van de troon te stoten zonder de redelijkheid van regeringsbeleid ter discussie te stellen. De scheiding van de machten en de vastgelegde rolverdeling moesten zich nog volop bewijzen en ontwikkelen in de politieke praktijk. Dat daarbij redelijkheid niet altijd de bovenaan voerde, is niet verbazingwekkend. Vaak werd ministeriële verantwoordelijkheid als middel ingezet voor het bereiken van een bepaald politiek standpunt of doel. Politiek opportunisme speelt immers altijd een belangrijke rol bij het politieke spel. Een voorbeeld aangehaald door de auteur over Thorbecke illustreert dit. Deze liberaal was in 1848 voorstander van dualisme omdat hij vreesde voor een door conservatieven gedomineerde Kamer. Maar toen de liberalen bijvoorbeeld tussen 1866 en 1868 een meerderheid in de Kamer hadden, werd Thorbecke plotsklaps voorstander van monisme en vreesde hij niet langer de macht van de Kamermeerderheid.

Het hoofdstuk over de veranderende rollen van het staatshoofd en de minister-president leest prettig en is overzichtelijk. In andere hoofdstukken worden bevindingen dikwijls herhaald. Zo passeren (tussen)conclusies menigmaal de revue. Daarbij zijn de casussen over de Aprilbeweging, de kwestie-Mijer en het buitenlands beleid van minister Van Zuylen zeer gedetailleerd en worden meningen van diverse Kamerleden en kranten uitgebreid besproken. Die overdaad aan informatie komt de scherpte van het betoog en de leesbaarheid niet ten goede.

Slijkerman verschaft aan de hand van de gekozen voorbeelden het inzicht dat de negentiende eeuw de voedingsbodem vormde voor discussie over en ontwikkeling van het

Nederlandse politieke bestel. Door de ongekende polarisatie tussen liberalen en conservatieven, zowel in de Kamer als in de pers, verschoven de machtsverhoudingen tussen Koning, Kabinet, Kamer en Kiezer. Zowel koning Willem III, het kabinet als de Kamer streed om de macht en interpreteerde de regels van de Grondwet zo dat ze hun machtsaanspraken konden rechtvaardigen. De kiezer beïnvloedde op zijn beurt de verhoudingen in Kamer en kabinet. Op die manier ontwikkelden zich steeds vastere patronen en conventies. Volgens Slijkerman kwam er in de loop der tijd steeds meer evenwicht tussen de machten, maar de grote verliezer van de machtsstrijd was duidelijk de Koning. Zijn macht werd steeds meer beknot en kreeg een symbolisch en ceremonieel karakter. Het kabinet kon steeds losser van de Koning opereren, kreeg daardoor steeds meer politieke macht en werd homogener. Het parlement verkreeg ook steeds meer invloed en werd een steeds sterkere speler in het politieke spel. De ontwikkeling van de kiezer komt er in dit boek helaas wat bekaaid van af. Slijkerman had iets meer aandacht kunnen besteden aan de opkomst van politieke partijen in de negentiende eeuw en daaraan gerelateerd het in aard en omvang veranderende kiezerskorps. Tevens zou dan ook de relatie tussen kiezer en politieke partijen verder kunnen worden uitgediept. De auteur laat wel mooi zien dat sinds de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid er een verband bestond tussen het formateurschap en de positie van voorzitter van de ministerraad. Het minister-presidentschap werd pas in de twintigste eeuw geformaliseerd maar al in de eeuw daarvoor was het gebruikelijk dat de geestelijk vader van een kabinet ook daarna een leidende positie kreeg.

Charlotte Brand

Noot

- 1 C.A.J.M. Kortmann, *Constitutioneel recht* (6de druk; Deventer 2008) p. 4.

Europese lessen van Groen

Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair. Het Europabeeld van Groen van Prinsterer in tekst en context* (VU University Press; Amsterdam 2011) ISBN 978 90 8659 571 6, 614 p., prijs: € 34,95

Jelle Bijl heeft een zeer uitvoerig proefschrift geproduceerd om de ‘aartsvader’ van de christendemocratie, Groen van Prinsterer, weer tot leven te wekken. Daarvoor koos hij een minder gebruikelijke invalshoek: Groen als Europese antirevolutionair. Doorgaans komt Groen als figuur van louter nationaal belang aan de orde. Er wordt wel beweerd dat het Nederlandse protestanten sowieso aan internationale oriëntatie ontbreekt, alsof juist zij geen belangrijke rol vervulden in onze internationaal gerichte handelsnatie. Hoe het ook zij, er was voor Bijl voldoende historisch materiaal voor een omvangrijk onderzoek naar Groen van Prinsterer als Europese antirevolutionair.

De studie begint met een citaat van Groen uit 1831: ‘Het christendom had Europa gevormd. De Staten waren deelen eener Christenrepubliek...’ Het volken- en staatsrecht, wetten, instel-